

Inzicht in de waarde van groen in de stad

Colofon

Uitgave

Bij de ontwikkeling van de TEEB-stad tool zijn de volgende organisaties betrokken:

Ministerie van Economische Zaken (opdrachtgever)

Platform31

Fabrique

LUZ architecten

Buck Consultants International

Branchevereniging VHG/Productschap Tuinbouw (medefinancier)

Gemeente Apeldoorn

Gemeente Delft

De Vitale Groene Stad/Entente Florale

Redactie en eindredactie

Roel van Dijk (De Vitale Groene Stad/Entente Florale)

Leonie Jansen (Platform31)

Lian Merkx (Platform31)

Jacqueline van Wetten (groenjournalist.nl)

Fotografie

Bildofaristo.nl: pag. 5 - Branchevereniging VHG: pag. 7 - Entente Florale Nederland: pag. 11, 27 - Sjoerd Kaarsemaker, Lichte Bries: pag. 19, 24 - Van den Berk Boomkwekerijen: pag. 6, 20 (rechts-boven) - gemeente Apeldoorn: pag. 20 - gemeente Delft: pag. 17 - gemeente Haarlem: pag. 9 (boven), 23 - gemeente Groningen: pag. 26 (links) - gemeente Weert: pag. 3, 9 (onder).

Projectleiding TEEB-stad

Lian Merkx (Platform31)

Productie

Elba Media

ISBN 978-90-819731-2-0

Ministerie van Economische Zaken

teeb.stad

PLATFORM31

FABRIQUE

merken, design & interactie

**Buck
Consultants
International**

LUZ
ARCHITECTEN

branchevereniging

Productschap **Tuinbouw**

Betrokkenen leergroepen:

Anne-Jan Zielemans (Gemeente Amsterdam), Geertje Wijten (Gemeente Amsterdam), Marije Gordijn (Gemeente Amsterdam), Henk Kuijpers (Gemeente Apeldoorn), Jolanda van Sikkelerus (Gemeente Apeldoorn), Claas Frankena (Gemeente Apeldoorn), Rombout van Eekelen (Gemeente Breda), Maartje Scholten (Gemeente Delft), Jacco Schuurkamp (Gemeente Den Haag), Henk Zuidhof (Gemeente Groningen), Diana Bakboord (Gemeente Haarlem), Henk Nijenhuis (Gemeente Haarlemmermeer), Gjalt Faber (Gemeente Leeuwarden), Stephanie van der Hoeven (Gemeente Leeuwarden), Veroniek Bezemer (Gemeente Nijmegen), Hendrik Baas (Gemeente Zoetermeer), Lieuwe Dijkstra (Gemeente Zwolle), Gert Eshuis (Ministerie van I&M), Sandra Greeuw (Ministerie van EZ), Angélique Boel (Ministerie van BZK), Marion Scherphuis (IPO), Berit Piepgras (Berit Piepgras Architect), Chris Veldhuysen, Christiaan G. Cooman (Heijmans/Proper-Stok), Daan Groot (Natuurverdubbelers), Egbert Roozen (Branchevereniging VHG), Frank Pek (Grond & Wet BV), Heleen Bothof (LUZ architecten), Henk van Eijk (Kenlog b.v.), Jochum Deuten (vrijgevestigd adviseur & onderzoeker), Marco Hommel (PLAN terra), Pauline de Koning (Buro GRAS en Omgeving), Peter Noordhoek (Northedge BV), Sjoerd Kaarsemaker (Lichte Bries)

Inhoudsopgave

Voorwoord	5	De gemeente geeft geen all-inclusive feestje meer	18
Olaf Prinsen, bestuurlijk trekker project TEEB-stad en wethouder Apeldoorn		Jacco schuurkamp, senior beleidsmedewerker Openbare Ruimte en Groen, Den Haag	
Van TEEB-stad naar TEEB-stad tool	6		
TEEB-stad tool helpt groen te betrekken in investeringsafwegingen	10	'Hoe breder het draagvlak voor groeninvesteringen, hoe meer kans op succes'	22
Rob van Brouwershaven, directeur Natuur en Biodiversiteit, Ministerie van Economische Zaken		Lian Merkx, projectleider TEEB-stad, Platform31	
Aan de slag met de TEEB-stad tool	12	De TEEB-stad tool in relatie tot de MKBA	26
Tips bij het vormen van coalities voor groen in de stad	16	Jaap Bovens, MKBA-specialist, Buck Consultants International	

Voorwoord

De afgelopen jaren is stevig aan de weg getimmerd om de economische voordelen van de groene stad in beeld te brengen. Dat heeft onder andere geresulteerd in de publicaties Groen Loont en Groen loont met TEEB-stad. De eerste publicatie, verschenen in 2011, beschreef de voordelen van de groene stad. TEEB-stad liet in 2012 zien dat het mogelijk is om met baten te rekenen en deze af te wegen tegen de kosten.

De campagne mag succesvol genoemd worden. Hoewel niemand twijfelde aan het belang van een groene leefomgeving werd het toch vooral als kostenpost gezien. In tijden van onder druk staande begrotingen is dat een kwetsbaar gegeven. Inmiddels is duidelijk dat groen er economisch toe doet. TEEB-stad heeft aangetoond dat de baten de kosten ruimschoots overtreffen.

De MKBA-methodiek die in 2012 voor TEEB-stad werd ontwikkeld is nogal specialistisch en vereist de nodige handigheid en discipline. Er bleek behoefte aan ondersteuning die de gebruiker op een uitnodigende wijze door de methodiek leidt. Daarom is als derde stap dit jaar een digitaal instrument ontwikkeld, dat de waarde van groene (en/of blauwe) maatregelen, zoals de aanleg van een park of het graven van een plas voor waterberging, inzichtelijk maakt.

Deze TEEB-stad tool kreeg vorm in een samenspel van ontwikkelaar en eindgebruikers. Zij verdienen lof voor de wijze waarop zij elkaar uitgedaagd en bevraagd hebben. Door deze aanpak ligt er nu een handzaam én professioneel verantwoord instrument.

Een bijzonder woord van dank aan het Ministerie van Economische Zaken die het project financieel mogelijk maakte.

Graag nodig ik ook de bestuurders van Nederland uit om dit instrument te gebruiken en daarmee de wortels van de groene stad verder te verstevigen!

Olaf Prinsen,
bestuurlijk trekker TEEB-stad en wethouder gemeente Apeldoorn

Van TEEB-stad naar TEEB-stad tool

Aansluitend op een behoefte in de maatschappij en naar aanleiding van de studie TEEB-stad bleek er vraag naar een instrument waarmee partijen die profijt hebben van groen en water in de stad betrokken kunnen worden bij groene investeringen. Platform31, Fabrique, LUZ architecten en BCI ontwikkelden in samenspraak met eindgebruikers de TEEB-stad tool en stelden een aantal handelingsperspectieven op.

De verwachte maatschappelijke baten van groen en water zijn anderhalf tot twee keer hoger dan de maatschappelijke kosten. Dat is de algehele conclusie uit de publicatie Groen loont met TEEB-stad waarmee de studie TEEB-stad in 2012 werd afgerond. Het is een conclusie die naar meer smaakt en uitdaagt: van kostenpost wordt groen een investering die oplevert. De elf gemeenten die aan de studie meededen namen de uitdaging aan om de benoemde baten te koppelen aan partijen in de stad die voordelen hebben van groene maatregelen.

In de praktijk bleek het echter niet makkelijk om deze zogenoemde baathouders (financieel) te betrekken bij groene investeringen. Ook de in de TEEB-stad gebruikte maatschappelijke kosten-batenanalyse (MKBA) droeg daaraan niet bij: een MKBA vraagt de nodige voorbereiding en is ingewikkeld om zelf uit te voeren. De MKBA van TEEB-stad werd daarvoor onvoldoende toegepast.

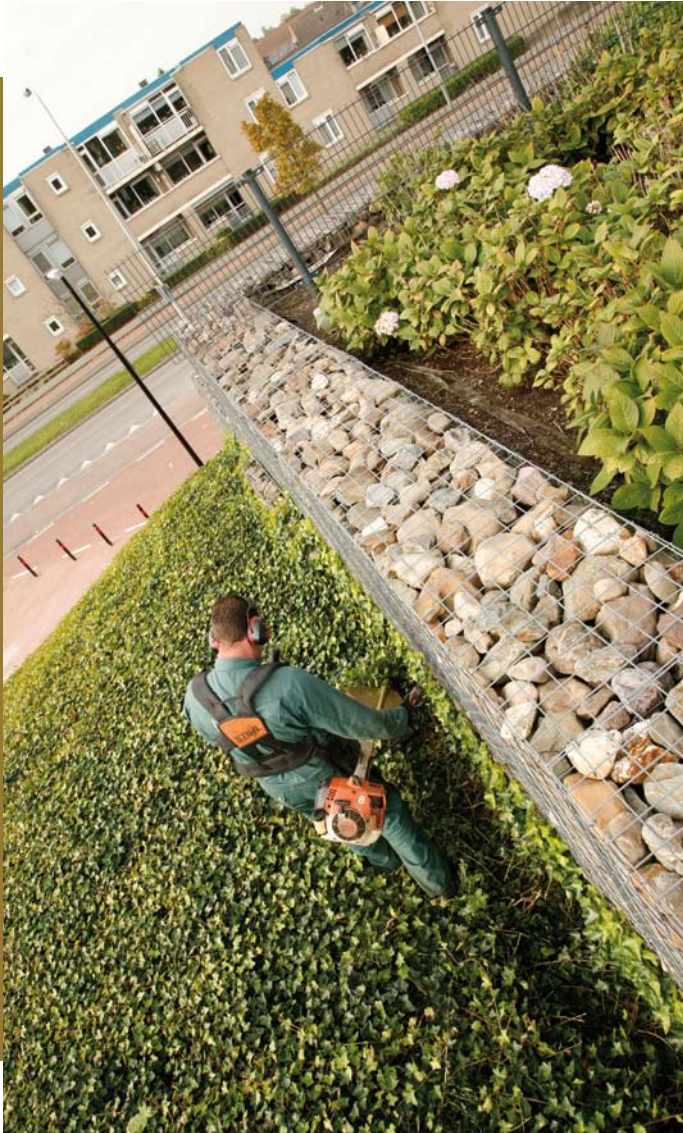
Omdat spelers uit de praktijk aangaven wel grote behoefte te hebben aan een hulpmiddel, gaf het Ministerie van Economische Zaken eind 2012 Platform31 de opdracht een nieuw instrument te ontwikkelen. Daarbij stelde het ministerie tevens de vraag om handelingsperspectieven op te stellen die duidelijk maken op welke wijze en op welk moment de nieuwe tool ingezet kan worden gedurende het proces dat voor het betrekken van partijen bij groen in de stad doorlopen wordt.

„Bij de ontwikkeling van een gebied heb je te maken met onwijs veel informatie. Om dergelijke 'big data' te vertalen komt een digitaal gereedschap als de TEEB-stad tool goed van pas.“

Berit Piepgras, architect

7

De ontwikkelaars van de TEEB-stad tool

Voor de ontwikkeling van de TEEB-stad tool organiseerde Platform31 een aantal leergroepbijeenkomsten voor professionals uit de sector stedelijke ontwikkeling. Aan de hand van de kennis en informatie uit deze bijeenkomsten bouwde ontwerpbureau Fabrique de TEEB-stad tool. Heleen Bothof (LUZ architecten) coördineerde het project en ontwikkelde samen met MKBA-specialist Jaap Bovens (Buck Consultants International) de inhoud.

De TEEB-stad tool wordt gefinancierd door het Ministerie van Economische Zaken met medefinanciering van Productschap Tuinbouw (en betrokkenheid van branchevereniging VHG).

Entente Florale Nederland is verantwoordelijk voor de informatie-uitwisseling over TEEB-stad.

„De TEEB-stad tool helpt je om het abstracte gegeven van 'groen is goed' tastbaar te maken. Je kunt voor ieder inrichtingsplan de economische baten van groen berekenen en daarmee je argumenten, zoals 'groen draagt bij aan een betere gezondheid, verbetert de waterhuishouding en laat de WOZ-waarde stijgen', meer kracht bijzetten.”

Sjoerd Kaarsemaker, advies- en onderzoeksbureau Lichte Bries

8

Kennis- en netwerkorganisatie Platform31 organiseerde daarop voor professionals uit de sector stedelijke ontwikkeling (waaronder ambtenaren, projectleiders en (landschaps)-architecten), degenen die het instrument uiteindelijk gebruiken, een aantal leergroepbijeenkomsten. In deze bijeenkomsten werden een aantal wensen en verwachtingen geïnventariseerd. Duidelijk werd dat er vooral behoefte bestaat aan een quickscan die:

- 1) snel inzicht geeft in een aantal belangrijke baten;
- 2) makkelijk is in te vullen samen met partijen als ontwikkelaars en woningbouwcorporaties;
- 3) voor het invullen niet te veel tijd vraagt (maximaal vier uur);
- 4) eenvoudig is aan te passen zodat verschillende scenario's met elkaar vergeleken kunnen worden voor het ontwerp en het optimaliseren van projectplannen;
- 5) uitkomsten levert die als argumenten zijn te gebruiken in onderhandelingen met partijen om (financieel) bij te dragen aan groen;
- 6) uitkomsten geeft die te gebruiken zijn bij het toetsen van investeringsplannen.

Aan de hand van bovengenoemde wensen werd begonnen met de bouw van de tool. Door tussentijds het instrument te toetsen bij de eindgebruikers uit de leergroep werden

onvolkomendheden opgelost en bijgeschaafd. Dit leerproces leverde als resultaat de TEEB-stad tool.

Daarnaast begeleidde Platform31 een leergroep met twintig mensen uit verschillende vakgebieden waarin eindgebruikers meedachten over de toepassingsmogelijkheden van het instrument in de uitoefening van hun beroep of functie. De deelnemers deden ervaring op in het vinden en koppelen van passende baten bij de juiste baathouders, en in hoe ze nieuwe partijen in de stad kunnen aanspreken om bij te dragen aan groene investeringen. Dit leverde tips en handelingsperspectieven voor het toepassen van de TEEB-stad tool.

De TEEB-stad tool is een toegankelijk en breed toepasbaar instrument dat plannenmakers, gemeenten, ontwikkelaars, bedrijven en (burger)organisaties de mogelijkheid geeft om zelf de waarde van groen en water in hun leefomgeving te berekenen en te begrijpen. De uitkomsten zijn te gebruiken bij het bouwen van coalities om groen en water in de stad te realiseren. De tool faciliteert het proces waarin partijen die profijt hebben van groen en water worden verleid om (financieel) een bijdrage te leveren. Het idee is dat door het vroegtijdig betrekken van baathouders bij ontwikkelingsplannen een rendabeler project met meer draagvlak kan worden gerealiseerd.

TEEB en TEEB-stad

TEEB staat voor the Economics of Ecosystems and Biodiversity (TEEB) en is een internationale studie naar de economische betekenis van biodiversiteit en ecosysteemdiensten geïnitieerd door de Verenigde Naties. Ook Nederland doet hieraan mee met het landelijke programma TEEB NL. Voor dit landelijke programma zijn een aantal studies uitgevoerd, waaronder TEEB-groen, gezond en productief, TEEB-fysiek, TEEB-Nederlandse handelsketens, TEEB-Caribisch Nederland en TEEB-stad.

De studie TEEB-stad startte in 2011: elf deelnemende gemeenten leverden gebiedseigen projecten aan waarop Witteveen+Bos uitvoerige maatschappelijke kosten-batenanalyses toepaste. Ter afronding kwam in 2012 de publicatie Groen loont met TEEB-stad uit. Een algehele conclusie die naar aanleiding van deze studie mag worden getrokken, is dat de verwachte maatschappelijke baten van groen en water anderhalf tot twee keer hoger zijn dan de maatschappelijke kosten.

TEEB-stad tool helpt groen te betrekken in investeringsafwegingen

De economische waarde van groen en natuur kunnen we beter in beeld krijgen, zegt Rob van Brouwershaven van het ministerie van Economische Zaken. Met de TEEB-stad tool, die het ministerie financiert, kan dat. „Of uiteindelijk wel of niet wordt geïnvesteerd in groen, is aan de betrokkenen. Als in de afweging de waarde van groen maar goed wordt meegenomen.“

„Dat natuur alleen maar belastinggeld kost en ruimte inneemt, van dat idee moeten we af” stelt Rob van Brouwershaven, directeur Natuur en Biodiversiteit van het Ministerie van Economische Zaken. „Groen en natuur zijn niet alleen leuk of voor de sier, nee, het heeft waarde.”

Het is niet zo dat Van Brouwershaven aan alles een prijskaartje wil hangen, haast hij zich te zeggen. Die kritiek hoort hij vaak, maar aan de intrinsieke waarde van natuur wil hij niet voorbij gaan. „Ik wil de natuur niet alleen beoordelen op wat het oplevert.” Dat neemt niet weg dat mensen de economische waarde van groen en natuur beter voor ogen kunnen krijgen, zegt hij.

Of dat lukt? Van Brouwershaven vindt van wel. Veel meer dan vroeger in ieder geval. Het ministerie heeft inmiddels opdracht gegeven voor verschillende studies naar de waarde van ecosysteemdiensten en biodiversiteit. Zo bleken de koralen en mangroven op Bonaire meer dan 100 miljoen dollar per jaar waard te zijn. En dichterbij huis: in 2014 zou 10%

meer groen in de Amsterdamse wijk Bos en Lommer het aantal depressieve patiënten met 130 verminderen, de kosten van verzuim en zorg zouden daardoor jaarlijks 800.000 euro lager uitvallen. Dat groen waarde heeft, is evident, wil Van Brouwershaven maar zeggen.

Toch blijven dergelijke cijfers vaak nog een ver-van-mijn-bed-show. Om gemeenten, architecten, ontwikkelaars en burgers een handzaam instrument te geven waarmee ze zelf de waarde van groen in hun leefomgeving kunnen berekenen is de TEEB-stad tool ontwikkeld. „Het vernieuwende van het instrument is dat het inzicht geeft in de opbrengsten, waar planners, gemeenten en ontwikkelaars gewend zijn zich vooral te focussen op de kosten”, weet Van Brouwershaven. Bovendien is het instrument nadrukkelijk ook bedoeld voor gebruik door bedrijfsleven en burgerorganisaties. „Mensen willen graag zelf aan de slag. Met de berekeningen van dit instrument kunnen ze naar de wethouder stappen en hun ideeën voor een groene leefomgeving kracht bijzetten.” Het idee is dat de opbrengsten van groen en natuur serieus in de besluitvorming over bestemmingsplannen, grond- en vastgoedexploitaties en ontwerpessies worden meegenomen. „Of dan uiteindelijk wel of niet wordt geïnvesteerd in groen, is aan de direct betrokkenen. Als in de afweging de waarde van groen maar goed wordt meegenomen. Dat bewustzijn, daar gaat het me om.”

„Gevoelsmatig weten we dat groen waardevol is. Maar wil je dat er in groen wordt geïnvesteerd dan sta je met alleen een gevoel niet sterk. Je moet duidelijk maken dat groen de economie voordelen biedt. Het liefst met harde cijfers. Dat geldt des te meer in tijden van bezuinigingen.”

Henk Kuijpers, senior beleidsadviseur Leefomgeving, Apeldoorn

„In plaats van puur opdrachtnemer, kan de ondernemer in het groen zich met dit instrument ontwikkelen als een initiatiefnemer. Hoveniers en groenvoorzieners kunnen samen met baathouders varianten van groenprojecten die verschillende maatschappelijke baten opleveren, doorrekenen. Dat kan helpen om een andere partij over de streep te trekken en het project uit te voeren.“

Egbert Roozen, directeur branchevereniging VHG voor ondernemers in het groen

Aan de slag met de TEEB-stad tool

Groen in de stad heeft waarde en levert baten op. Toch blijkt het in de praktijk lastig om baten te koppelen aan partijen die voordelen hebben van groene investeringen en deze partijen te verleiden om (financieel) bij te dragen. De TEEB-stad tool is een instrument dat dit proces kan faciliteren en initiatiefnemers ondersteund. Wat de tool precies inhoudt en hoe je het instrument kunt toepassen, lees je in dit hoofdstuk. Aan de slag.

Voor wie is de TEEB-stad tool bedoeld?

De tool is er voor iedereen die inzicht wil krijgen in de waarde van groen en water in de stad in het algemeen of voor een specifiek plan. Dat kunnen gemeenteambtenaren zijn, maatschappelijke organisaties, gebiedsontwikkelaars, stedenbouwers, groenondernemers maar ook bewonersgroepen.

Hoe gebruik je het instrument?

Dat kan op verschillende manieren. Afhankelijk van hoe je de tool wilt gebruiken, duurt het invullen ongeveer één tot vier uur. Gebruikers die het instrument voor het eerst in handen hebben, vinden het vaak leuk om ermee te spelen. Zeker wanneer je nog niet veel weet over de baten van groen, is dat een aanrader. Je kan bijvoorbeeld eens kijken

naar wat één boom oplevert voor de luchtkwaliteit/gezondheid (baat) en vervolgens naar wat dan het effect is op de luchtkwaliteit door driehonderd of drieduizend bomen aan te planten. Het is interessant om te zien wat de resultaten zijn van dergelijke veranderingen en om zo te ontdekken waar kansen liggen.

Een andere manier is om de tool in te vullen met de gegevens van een specifiek project waar je zelf mee te maken hebt. Die gegevens over de maatregelen (aanplant van bomen, vergroening van daken, aanleg van gras, etc) voer je in, waarna de tool laat zien wat het effect van deze maatregelen is op baten als energiebesparing, gezondheid of waterberging. Door te werken met verschillende scenario's is het mogelijk maatregelen tegen elkaar af te wegen. Wat levert een plan met 200 bomen op aan baten en wat zijn de baten van een plan met 188 bomen? Vergelijk de uitkomsten van de tool en je ziet welk plan de hoogste baat oplevert.

Over welke verschillende baten heb je het eigenlijk?

De TEEB-stad tool bevat (vooralsnog) de meest voorkomende en generiek berekenbare maatschappelijke baten van groene en blauwe maatregelen. Omdat nog niet van alle baten kengetallen beschikbaar zijn en er dus nog niet mee gerekend kan worden, zijn een aantal baten buiten beschouwing gelaten.

„Als projectleider of gemeentelijk gebiedsteam kan je de quickscan aan het begin van het planproces gebruiken om te kijken met wie je moet gaan praten en welke partijen je bij elkaar moet brengen.“

Maartje Scholten, senior projectmanager, Delft

„Wat ik heel belangrijk vind is een gebruiksvriendelijke user interface. De TEEB-stad tool is geen instrument voor alleen professionals, ook een bewonersvereniging kan ermee aan de slag. Als je begint met het invullen van de quickscan word je niet meteen geconfronteerd met allerlei details, maar door de gelaagdheid is wel verdieping mogelijk.”

Berit Piepgras, architect

Over een actueel verschijnsel als bijvoorbeeld stadslandbouw is nog weinig bekend. Wat draagt stadslandbouw bij aan het verbeteren van het woongenot, de sociale cohesie en het toenemen van de werkgelegenheid? We weten er nog te weinig van om er de baten van te berekenen. Maar het zou mooi zijn als in de toekomst nieuwe onderzoeksresultaten hierover direct in de tool terecht komen. De baten die al wel in de tool zijn opgenomen, zijn ingedeeld in een aantal categorieën: gezondheid, energieverbruik, de waarde van woningen, recreatie en vrije tijd, sociale cohesie, waterhuishouding en biodiversiteit.

De TEEB-stad tool is een quickscan die inzicht geeft in de waarde van groen en water van een project. Gegevens over de kosten laat de TEEB-stad tool buiten beschouwing. Dat maakt de TEEB-stad tool echter niet minder waardevol. De focus op de baten levert interessante ontdekkingen op. Waar in het verleden groen vooral werd gezien als een kostenpost, toont recent onderzoek aan dat groen ook oplevert. Die maatschappelijke waarde van groen is in geld uit te drukken. De tool laat dit zien.

Hoe bereken je dan die baten?

In de TEEB-stad tool zijn de gebruikte rekenformules transparant en toegankelijk opgenomen. Om uitkomsten te verklaren,

en om duidelijk te tonen dat berekeningen indicatief zijn, is met een druk op de knop de achterliggende formules inzichtelijk te maken. Wanneer de tool bijvoorbeeld toont dat de aanplant van 500 bomen de luchtkwaliteit verbetert, waardoor jaarlijks 20.000 euro aan gezondheidsbaten optreden, kun je vervolgens ook laten zien hoe die berekening tot stand is gekomen: elke boom filtert jaarlijks 0,1 kg fijnstof uit de lucht, en elke kg minder aan schadelijke stoffen in de lucht levert 400 euro op aan verbetering van de volksgezondheid. Door berekeningen transparant te maken, zijn de baten van groen beter te begrijpen en geloofwaardiger.

Wat kun je met die uitkomsten?

De TEEB-stad tool geeft je niet alleen inzicht in de baten van groen en water in de stad, maar laat ook zien welke partijen profijt hebben, de zogenoemde baathouders. Die informatie is te benutten bij het bouwen van coalities om groen en water in de stad te realiseren. En dat betekent dat baathouders het gesprek met elkaar kunnen aangaan en met elkaar tot overeenstemming kunnen komen over hun (financiële) bijdrage. De berekeningen uit de TEEB-stad tool kunnen dergelijke gesprekken faciliteren om collega's of partijen in de stad aan te spreken op hun verantwoordelijkheid.

Hoe zorg je ervoor dat partijen die verantwoordelijkheid ook oppakken?

Dat kan bijvoorbeeld door de TEEB-stad tool een keer gezamenlijk in te vullen. Partijen krijgen zo zicht op elkaars belangen, leren om te denken in baten en ontwikkelen een gezamenlijke taal.

Een gezamenlijke taal?

Ja, je moet elkaars taal leren spreken als je iemands interesse wilt wekken. Wanneer je een ontwikkelaar over wilt halen om mee te investeren in groen, heeft het geen zin om die ontwikkelaar te vertellen wat het belang van groen is voor de biodiversiteit. Maar je zult zijn belangstelling wel krijgen als je uitlegt wat een groene woonomgeving doet voor de huizenprijs of wanneer je vertelt dat een groen dak bijdraagt aan energiebesparing. Met de TEEB-stad tool kun je die specifieke baten uitrekenen die je gesprekspartner interesseren. Door deze informatie te gebruiken om gesprekken aan te knopen, vergroot je de kans dat partijen enthousiast worden over groene investeringsplannen.

Enthousiasme betekent nog niet dat partijen ook mee willen investeren.

Dat is zo, toch zullen in de nabije toekomst partijen die voordelen hebben van groene investeringen in de publieke

ruimte ook een financiële bijdrage moeten leveren. Je ziet steeds meer dat de traditionele rolverdeling waarbij de gemeente als opdrachtgever vertelt wat de plannen zijn en als vanzelfsprekend voor de financiën zorgt, op de schop gaat. Er zijn al gemeenten die in ontwikkelingsplannen veel meer een positie innemen als medeontwikkelaar en als een organisatie die coalities smeedt. De manier waarop de gemeente Delft te werk gaat in het project Groenblauw Delft Zuidoost is daarvan een goed voorbeeld. Daar is bij baathouders als studentenhuysvestingsbedrijf DUWO, de TU Delft, het Science Center en hoogheemraadschap Delfland het besef ontstaan dat ze samen verantwoordelijk zijn voor een goede inrichting van het gebied en dus ook samen moeten onderhandelen over wie de investeringskosten van bepaalde maatregelen voor rekening neemt. Hiermee verschuiven de rollen van opdrachtgever-opdrachtnemer naar initiatiefgever-initiatiefnemer. En bij die laatste rolverdeling gaat het om het gezamenlijk zoeken naar kansen.

En om zover te komen, wat is de inbreng van de TEEB-stad tool daarbij geweest?

Door met de TEEB-stad tool verschillende scenario's van een plan te berekenen (met meer of minder bomen, water, gras, etc.) is een combinatie van maatregelen samen te stellen die de betrokken baathouders het meest optimale

„De tool toont dat met verschillende soorten groen, verschillende maatschappelijke en economische resultaten te boeken zijn. Bij de afweging van die keuzes is de inbreng van hoveniers en groenvoorzieners onontbeerlijk. Met hun groene kennis is een optimaal resultaat te bereiken.”

Egbert Roozen, directeur branchevereniging VHG voor ondernemers in het groen

profijt levert. En misschien blijkt uit de TEEB-stad tool wel dat sommige maatregelen baten opleveren voor meerdere partijen en dat de kosten dus gedeeld kunnen worden. Uiteindelijk zal een onderhandelings situatie ontstaan waarin partijen op zoek gaan naar gedeelde belangen en een scenario dat voor alle partijen het meest geschikt is. Zo ontstaat een breed draagvlak en meer kans op succes.

Waar is de TEEB-stad tool te vinden?

De TEEB-stad tool staat op de website www.teebstad.nl.

Door je e-mailadres in te vullen ontvang je een persoonlijke

link die toegang geeft tot de tool. Anderen hebben alleen toegang tot jouw berekeningen wanneer je de persoonlijke link aan hen doorgeeft.

Voor vragen of problemen bij het invullen van de tool of bij het toepassen van de tool in de praktijk, heeft Platform31 een vraagbaak geopend: info@teebstad.nl.

Ook is het mogelijk om te discussiëren over TEEB-stad en de TEEB-stad tool op de LinkedIn-pagina van TEEB-stad: Groen in de stad (TEEB-stad).

De TEEB-stad tool in zes stappen

1. Ontdek op eenvoudige wijze de waarde van groen en water in de stad
2. Verken de waarde van groen en water door maatregelen in te vullen van je eigen project
3. Bekijk en vergelijk de uitkomsten in euro's van diverse scenario's
4. Open de formules voor extra uitleg
5. Krijg inzicht in mogelijke baathouders
6. Betrek en overtuig baathouders om (financieel) bij te dragen

teebstad Mijn plan > Scenario-1

Plannen

Welkom in de teebstad tool

Hier kun je alle maatschappelijke baten van groen en watermaatregelen in de stad bekijken en voor uw eigen plan berekenen. Overlaad een overzicht van alle gegevens die u nodig heeft om de tool compleet te gebruiken. Klik op een van de categorieën om te bekijken welke baten er optreden bij welke maatregelen.

[download de pdf](#)

Mijn plan

scenario-1 €0,-

[+ nieuw scenario](#)

[Nieuw plan aanmaken](#)

Kies een categorie

constante waarde (over 30 jaar) €0,-

- 1. Gezondheid €0,-
- 2. Energieverbruik €0,-
- 3. Waarde van woningen €0,-
- 4. Recreatie & vrije tijd €0,-
- 5. Sociale cohesie €0,-
- 6. Waterhuishouding €0,-

[Print het overzicht](#)

Tips bij het vormen van coalities voor groen in de stad

In de leergroepbijeenkomsten zijn door deelnemers (o.a. ambtenaren, projectleiders en (landschaps)-architecten) tips geformuleerd voor het vormen van coalities en het (financieel) betrekken van partijen bij groen in de stad vanuit de rol als initiatiefnemer.

Algemene tips

- Start met een idee of een visie voor een locatie, niet met een programma van eisen. Ga creatief samen op zoek naar scenario's. Creëer ruimte voor dialoog en laat anderen medeverantwoordelijk zijn voor de uitkomst. Dat betekent dat de uitkomst flexibel is en niet al van tevoren vastligt.
- Zet de rekentool op meerdere manieren en momenten in. Gebruik de tool individueel bij aanvang van een proces om je gedachten te scherpen en te verkennen. En vul de tool gezamenlijk in om aan het begin van het proces de betrokkenheid van partijen en het inzicht in elkaars belangen te vergroten.
- Gebruik de tool als facilitator voor het aangaan van gesprekken.
- Verwacht niet dat de gemeente opdrachtgever (of financier) is; de gemeente is partner of initiatiefnemer. Behandel een gemeente in het gesprek ook op die wijze.
- Maak met coalities meer investeringen los door baten te koppelen aan baathouders: onderzoek de belangen van de betrokkenen en betrek ze in het (onderhandelings-) proces.
- Leer elkaars taal spreken. Om anderen te overtuigen van het belang van een groene ontwikkeling moet je niet redeneren vanuit het belang van groen, maar vanuit de effecten van groen. Spreek je met een zorgverzekeraar, heb het dan over het effect van groen op de gezondheid. Praat je met een gemeenteambtenaar van de afdeling welzijn, leg dan uit hoe groen bijdraagt aan de sociale cohesie in een wijk.
- Wees opportunistisch en sluit aan op actuele onderwerpen in het maatschappelijk debat (hittestress, wateroverlast, gezondheid).
- Ken de belangen van je baathouders alvorens je met elkaar in gesprek gaat en speel in op wat een partij nodig heeft. Blijf met elkaar in gesprek en probeer verschil in cultuur en kennis te overbruggen. Wees bereid om je strategie te wijzigen.
- Maak het gemeenschappelijke doel inzichtelijk en focus op kansen en op wat elkaar bindt. Ontwikkel een gezamenlijk verhaal en zorg dat je samen ambassadeur wordt van de maatregel of het plan dat je wilt realiseren.

„Ik raad aan de quickscan vooral samen met alle partijen in te vullen. Daarmee voorkom je de suggestie dat alleen de gemeente er over gaat.”

Maartje Scholten, senior projectmanager, Delft

„Je kunt als gemeente wel zeggen: „we graven een plas want we moeten voldoen aan de wateropgave“, maar dat gaat nooit lukken. Je moet partijen verleiden om mee te willen doen. Wat we daarom nu doen is ambities en mogelijkheden vastleggen, maar de partijen die mee willen investeren ruimte geven voor eigen invulling. En dat werkt. Want misschien voldoet een wadi wel veel beter dan een plas.“

Pieter Guldemon, wethouder Ruimtelijke Ordening, Delft

Tips voor gemeenten

- Stap af van het oude gedachtegoed waarin de gemeente als vanzelfsprekend opdrachtgever en financier is van projecten in de openbare ruimte. Gebruik de TEEB-stad tool om met verschillende gemeentelijke afdelingen en stedelijke partners op zoek te gaan naar nieuwe rollen die je kunt vervullen.
- Gebruik de TEEB-stad tool om gemeentebreed draagvlak op te bouwen en zo financiële ruimte te creëren. Zoek binnen de eigen gemeentelijke organisatie naar baathouders en koppel belangen en doelstellingen aan elkaar om integraal te komen tot een gezamenlijk plan.
- Voorkom dat je spreekt als een expert met één bepaald doel voor ogen. Stem als ambtenaar eerst intern af zodat de gemeente als partner in een ontwikkelingstraject één boodschap uitdraagt.
- Gebruik de TEEB-stad tool om de gemeenteraad te overtuigen van het belang van groen in een stedelijk plan. Zet hiervoor partners (baathouders) als ambassadeur in.

„Omdat ik nu kan laten zien welke baten een investering opleveren, heb ik een goed verhaal naar de gemeenteraad.“

Pieter Guldemon, wethouder Ruimtelijke Ordening, Delft

De gemeente geeft geen all-inclusive feestje meer

Senior beleidsmedewerker Jacco Schuurkamp van de gemeente Den Haag denkt de TEEB-stad tool op verschillende momenten in zijn werk toe te kunnen passen. „Niet alleen als een rekentool dat baten van groene maatregelen zichtbaar maakt, maar ik zie het veel meer als een manier om met partijen in gesprek te komen.”

„Als de doe-democratie echt doorzet, heeft dat grote gevolgen voor hoe overheid en burgers en bedrijven samen opereren”, voorziet Jacco Schuurkamp, senior beleidsmedewerker Openbare Ruimte en Groen in Den Haag. In plaats van leidinggevend in de ontwikkeling, financiering en realisatie van plannen, zal de overheid een meer bescheiden rol gaan innemen. Organiseerde de overheid vroeger nog complete feestjes waar de bezoekers all-inclusive werden voorzien van drankjes en hapjes, tegenwoordig verstuurt de overheid de uitnodigingen en hangt ze her en der misschien nog een slinger op, maar wordt aan de feestgangers nadrukkelijk gevraagd om zelf ook iets mee te brengen. Schuurkamp kan zich in die verandering wel vinden. „Ik nodig partijen graag uit, maar of het ook een gezellig feestje wordt, daar is het bezoek zelf verantwoordelijk voor.”

Schuurkamp denkt de TEEB-stad tool op verschillende momenten in zijn werk te kunnen gebruiken. Dat kan aan het begin van een project om ‘gevoel’ te krijgen bij bepaalde plannen. Door van tevoren met de quickscan te kijken naar wat verschillende maatregelen zouden kunnen opbrengen, krijgt Schuurkamp inzicht in welke ideeën makkelijk en moeilijk te realiseren zijn, weet hij beter wie te porren is voor bepaalde plannen en wie hij moet uitnodigen voor een gesprek. „Veel meer dan alleen een rekentool, zie ik het als een manier om met partijen in gesprek te komen”, zegt Schuurkamp. „Op een eerste kennismakingsbijeenkomst gaat het er natuurlijk om of je elkaar aardig vindt, en of de ideeën die je in je hoofd hebt een beetje op elkaar aansluiten. Je zoekt naar een gemeenschappelijke agenda.”

Op den duur worden de gesprekken wel zakelijker, stelt de beleidsmedewerker zich voor. Samen de TEEB-stad tool invullen is een tweede stap en een manier om een gesprek meer richting te geven. „Je bedenkt samen maatregelen en legt die voor aan partijen. Op zo’n moment wordt ook beter duidelijk welk voordeel een partij heeft bij een bepaalde investering. Dat maakt het makkelijker om partijen te verleiden mee te doen en om - uiteindelijk - te vragen naar een bijdrage in de kosten.”

„Samen projecten ontwikkelen betekent ook een andere rol aannemen. Gemeenten moeten leren om niet direct een programma van eisen neer te leggen. En partners moeten leren dat het niet vanzelfsprekend is om de overheid om geld te vragen.“

Lian Merkx, Platform31/projectleider TEEB-stad

„Met de TEEB-stad tool krijg je snel voor ogen wat groenblauwe maatregelen opleveren en wie daar baat bij hebben. Dat stimuleert belanghebbenden om ambities vast te stellen en te zeggen: Samen willen we hier voor gaan. Daarmee geef je het proces een extra zetje.“

Maartje Scholten, senior projectmanager, Delft

Schuurkamp benadrukt dat de tool vooral sterk in te zetten is als een instrument dat argumenten aanlevert voor de discussie en onderhandeling met betrokken partijen. „Het inzicht in de voordelen (baten) die aan een bepaalde maatregel hangen, en de vergelijking daarvan met de partijen die de kosten dragen, geven een goede onderbouwing om met elkaar van gedachten te wisselen over de aanvaardbaarheid daarvan. Er moet een goede balans zijn. En als dan blijkt dat er partijen zijn die profiteren zonder iets bij te dragen (free riders) dan moet je het ook daar over hebben.“

Natuurlijk zullen in die discussie ook emoties en niet-rationele factoren spelen, signaleert Schuurkamp. „Daar helpt alleen overleg en een zorgvuldige aanpak.“ En ja, dat vergt het een en ander van de kwaliteiten van de ambtenaar, beaamt de beleidsmedewerker. „Niet iedereen is daar al aan toe. Maar het speelveld verandert nu eenmaal.“

Om uiteindelijk plannen te kunnen realiseren, gaat het erom dat partijen welwillend zijn, meent Schuurkamp. Zowel gemeente als partijen uit de maatschappij moeten bereid zijn buiten de geijkte kaders te denken. Door als overheid ideeën aan te reiken, mee te denken en eventueel regels te versoepelen als dat nodig is, wil de beleidsmedewerker mogelijkheden scheppen. Maar het is dan wel van belang dat bedrijven en burgers die mogelijkheden ook zelf oppakken. Partijen die dat niet doen, zullen minder voor elkaar krijgen. „Wat de samenleving van de overheid precies kan verwachten en wat de overheid van de samenleving kan vragen, dat moeten we in de praktijk ontdekken. Hagenezen die elk plan als „baggâh” wegzetten, dat kan niet meer. Ze moeten zelf aan de slag”, spoort hij aan.

„Zijn er spanningen tussen belangengroepen dan lost de tool die niet voor je op. Maar het instrument geeft wel argumenten om met elkaar in discussie te gaan.“

Maartje Scholten, senior projectmanager, Delft

'Hoe breder het draagvlak voor groen-investeringen, hoe meer kans op succes'

Gemeenten dragen niet langer alleen de zorg voor de publieke ruimte, maar doen dat samen met burgers en bedrijfsleven. „Met de TEEB-stad tool leren betrokkenen over de baten van groenblauwe investeringen en ontwikkelen ze een gezamenlijke taal”, zegt Lian Merkx van Platform31. „Het is een hulpmiddel bij het afwegen van scenario's en maken van keuzes.”

In Haarlem maken wijkbewoners van een braakliggend bouwterrein een mobiele moestuin. In Amersfoort sluiten ondernemers, bedrijven en instanties een pact om een verloederende groenstrook op bedrijventerrein Isselt te veranderen in een plek met eetbaar groen en een gevarieerde ecologie. En in Delft werken gemeente, TU-vastgoed, studentenhuusvestor DUWO, belangenvereniging TU Noord, hoogheemraadschap Delfland en ontwikkelaar AM samen aan groen/blauwe inrichtingsplannen voor Delft Zuidoost. „Zo zijn er tal van voorbeelden waar burgers en bedrijven de verantwoordelijkheid voor de publieke ruimte op zich nemen”, zegt Lian Merkx, projectleider TEEB-stad bij Platform31. „De regel dat de publieke ruimte een zaak is van de overheid gaat niet langer op. Partijen gaan zelf aan de slag, met meer of minder inmenging van de gemeentelijke overheid.”

Voor sommige gemeenten is dat schrikken, gewend als ze zijn aan hun rol als opdrachtgever die de touwtjes stevig in handen heeft. Maar volgens Merkx is die traditionele rol voor de overheid niet langer houdbaar. Gemeenten hebben, mede door de crisis, een andere rol gekregen bij stadsontwikkeling. Budgetten staan onder druk en daarmee de kwaliteit van de openbare ruimte. Bovendien kunnen partijen zelf vaak veel beter aangeven aan wat voor soort groen behoefte is, en kunnen ze deze soms sneller realiseren.

Merkx signaleert dat de rol van gemeenten in ruimtelijke ontwikkelingsprojecten steeds weer een andere kan zijn. „Het verschilt van project tot project. In het ene project is de gemeente vooral een stimulator en wakkert ze initiatieven aan, in het andere brengt ze partijen samen en smeedt ze coalities en in weer een derde project is het soms het beste als een gemeente helemaal niets doet.”

Zo vervult de gemeente Haarlem een minimale rol bij de realisatie van de mobiele moestuin op het terrein van de voormalige Ripperdakazerne. De bewoners uit de wijk die de moestuin onderhouden zijn er niet rouwig om en stellen dat juist die onafhankelijkheid de moestuin zo succesvol maakt.

„Iedereen kan met de quickscan aan de slag. Dat kunnen ambtenaren en wethouders zijn, maar ook burgers, ondernemers in het groen, bedrijven of instellingen. De gemeente is niet langer automatisch de initiatiefnemer of de geldschieter. De klassieke opdrachtgever-opdrachtnemerrelatie bestaat niet meer.”

Lian Merks, Platform31/projectleider TEEB-stad

Ook in Amersfoort geeft de gemeente de initiatiefnemers van Proef-Tuin Isselt, zoals de herinrichting van het bedrijventerrein heet, vooral speelruimte om elk jaar het gebied een beetje mooier en afwisselender te maken. Al heeft de gemeente als grondeigenaar wel het recht behouden om plannen af te keuren of bij te sturen.

En in Delft waar forse investeringen moeten worden gedaan voor de bouw van woningen in combinatie met waterberging en de aanleg van groen, is de rol van de gemeente vooral die van aanwakkeraar en coalitievormer. „Na veel heen-en-weerpraten blijken betrokkenen bereid om investeringen uit

„Een gebied ontwikkel je niet meer in je eentje maar met z'n allen. Met serious gaming, de TEEB-stad tool is daar ook een vorm van, creëer je een concreet platform waar belanghebbenden met verschillende achtergronden binnen korte tijd een gezamenlijke taal spreken en samen snel verschillende scenario's kunnen doordenken.“

Berit Piepgras, architect

te ruilen”, vertelt projectmanager Maartje Scholten. „Dan wil een ontwikkelaar best zijn daken vergroenen om gedeeltematig in de behoefte aan waterberging te voldoen, als de gemeente en hoogheemraadschap Delfland daar maar iets tegenover stellen.”

Welke rol de gemeente ook vervult, volgens Merx is het handig om in een zo vroeg mogelijk stadium van een initiatief - al dan niet vanuit de gemeente - de baten van groene investeringen voor ogen te krijgen en wie van de baten profiteert en dus baathouder zijn. Want de verantwoordelijkheid voor de publieke ruimte ligt dan wel niet meer alleen bij de overheid, maar diezelfde overheid heeft wel als taak om de verschillende investeringen goed op elkaar af te stemmen en waar mogelijk zodanig te realiseren dat ze elkaar versterken.

„En daar komt de TEEB-stad tool van pas als een handzaam instrument”, meent Merx. „De quickscan legt de nadruk op de baten van groene investeringen. Bomen zijn niet alleen mooi, maar hebben effect op de luchtkwaliteit, verkoeling en de gezondheid van mensen. Door er op deze manier met elkaar over te praten, ontstaat een gezamenlijke taal. Wanneer baathouders samen de tool invullen wordt duidelijk welke scenario's mogelijk zijn en wat die

opleveren voor de betrokkenen zoals ontwikkelaars, woningbouwcorporaties en zorgverzekeraars. Dat kan heel verhelderend werken.”

Een voorbeeld: om in een wijk de gezondheid van de bewoners te bevorderen wordt groen aangelegd. Welke soort groen (bomen of gras) dat moet worden is mede afhankelijk van de leeftijd van de wijkbewoners. Bomen leveren senioren hoge gezondheidsbaten op: bomen zorgen voor schaduw en verminderen zo het hitte-eilandeffect. Maar jongeren kiezen liever voor gras dan voor bomen, die immers maar in de weg staan bij het voetballen. Merx: „Uiteindelijk moeten initiatiefnemers en potentiële partners met elkaar om tafel en samen het meest optimale scenario kiezen.”

In dit proces is het van groot belang dat partners elkaar leren kennen en dat er een onderhandelingsituatie ontstaat, merkt Merx op. „Daar zijn we nog niet zo aan gewend, maar ook partners moeten de inrichting van de openbare ruimte als een investering gaan benaderen. Als gemeenten vanuit hun rol als initiatiefnemer baathouders weten te betrekken, ook financieel, ontstaat een breed draagvlak en meer kans op succes. De TEEB-stad quickscan is daarin faciliterend.”

De TEEB-stad tool in relatie tot de MKBA

26

Met de TEEB-stad tool worden bestaande (MKBA-) richtlijnen voor het berekenen van baten op een toegankelijke manier ontsloten, vindt MKBA-specialist Jaap Bovens van Buck Consultants International (BCI). „Doordat eindgebruikers de tool zelf invullen, zit niet langer de MKBA-specialist, maar de initiatiefnemer van groenblauwe projecten in de ‘driver’s seat’.”

De maatschappelijke kosten-batenanalyse (MKBA) is ontwikkeld voor het eenduidig beoordelen van investeringen in grote infrastructurele projecten, maar wordt inmiddels ook op andere beleidsterreinen gebruikt. De ontwikkeling van het in 2006 verschenen Kengetallenboek Waardering Natuur, Water, Bodem en Landschap en de nieuw ontwikkelde MKBA-leidraad voor verschillende beleidsvelden zijn in dit kader relevant. Bestaande MKBA-richtlijnen voor het berekenen van baten worden met de TEEB-stad tool op een toegankelijke manier ontsloten.

De TEEB-stad tool is nadrukkelijk geen MKBA. Een volwaardige MKBA is veel breder en gaat in op verschillende project-specifieke afwegingen (zoals probleemanalyse, alternatief, investeringskosten, onderhoud en beheer, etc.). Daarnaast beperkt de tool zich (vooralsnog) tot de tien meest voorkomende en generiek berekenbare maatschappelijke baten

van groene en blauwe maatregelen. Bij de selectie van de in de tool opgenomen baten is teruggegrepen op de in 2011/2012 uitgevoerde studie TEEB-stad waarin door Witteveen+Bos op elf regiospecifieke projecten een MKBA is toegepast. Uit deze elf casussen zijn de belangrijkste en omvangrijkste baten geselecteerd. Vervolgens is geanalyseerd in welke mate deze baten generiek toepasbaar te maken zijn. Hierbij zijn geen nieuwe indicatoren ontwikkeld, maar is aangesloten bij reeds bestaande (MKBA-)richtlijnen en rekenmethoden in de praktijk.

„De taal van het geld spreekt iedereen, dat is de realiteit. Natuurlijk moet je de ‘zachte’ waarden van groen blijven benoemen: mensen worden blij van een groene leefomgeving. Maar er is ook veel interesse in ‘harde’ waarden: wat is de besparing op zorgkosten door de aanwezigheid van bomen. De vertaling daarvan in euro’s vormt een extra argument voor groeninvesteringen.”

Berit Piepgras, architect

Sinds de eerste ontwikkeling van de MKBA loopt er een discussie over het al dan niet berekenen van ‘zachte waarden’, zoals natuurbaten. Tegelijkertijd vormt het niet meenemen van dergelijke baten een duidelijk gemis voor een zorgvuldige besluitvorming over het uitvoeren van een project. Met de TEEB-stad tool wordt een praktische invulling gegeven aan deze discussie.

De TEEB-stad tool sluit goed aan op de recente ontwikkelingen binnen de MKBA-wereld. Belangrijke uitdagingen voor de MKBA zijn het toepassen op kleinschalige en decentrale projecten, het op tijd inrichten van de dialoog in planont-

wikkeling en het openen van de MKBA als ‘black box’. Deze elementen komen allemaal terug in de TEEB-stad tool, die zich richt op kleinschalige maatregelen en decentrale toepassing van het MKBA-denken op lokaal niveau door initiatiefnemers die groen- en waterprojecten willen realiseren in de stad. Al in een vroege fase van de planontwikkeling levert de tool input voor een dialoog in termen van maatschappelijke (meer)waarde. En de TEEB-stad tool gaat nog een stap verder. Doordat de tool door eindgebruikers zelf is in te vullen, zit niet langer de MKBA-specialist, maar de initiatiefnemer van groenblauwe projecten in de ‘driver’s seat’. Voor de MKBA-wereld is dat een sprong in het diepe, maar het is de juiste weg om belangen bijeen te brengen en meerwaarde te realiseren voor mens en maatschappij.

De tool geeft de uitkomsten van de baatberekeningen weer als een getal in euro’s en met een druk op de knop zijn tevens de gebruikte formules zichtbaar te maken. Daarmee opent de tool de MKBA-‘black box’ bewust. Het inzicht in hoe de verschillende getallen en uitkomsten tot stand komen, dient als input voor de discussie met baathouders en is een eerste stap naar een gezamenlijk verdienmodel. Het inzicht in en het begrijpen van de baatberekeningen zet mensen aan tot denken over de waarde van groen en natuur. En dat is nu precies de bedoeling.

Van TEEB-stad naar TEEB-stad tool

De TEEB-stad tool is een toegankelijk en breed toepasbaar instrument dat gemeenten, plannenmakers, ontwikkelaars, bedrijven en burger(organisaties) de mogelijkheid geeft om zelf de waarde van groen en water in hun leefomgeving te berekenen en te begrijpen. De uitkomsten zijn te gebruiken

bij het bouwen van coalities om groen en water in de stad te realiseren. Door baathouders vroegtijdig (financieel) te betrekken bij ontwikkelingsplannen kan een rendabeler project met meer draagvlak worden gerealiseerd.

teeb.stad

www.teebstad.nl
www.biodiversiteit.nl/teeb

www.vitalegroenestad.nl
www.platform31.nl/teebstad